

С.Л. Лисенков,
кандидат юридичних наук, доцент
(Академія адвокатури України)

Механізм правового регулювання реалізації суб'єктивних прав і свобод

Ключові слова: *правове регулювання, правовий вплив, механізм правового регулювання, суб'єктивні права і свободи.*

Суб'єктивні права є однією з форм прояву дії права на суспільні відносини. Сутність цієї форми полягає у тому, що у нормах права модель певної поведінки знаходить свій вираз у варіантах можливостей певної поведінки, які входять до змісту відповідних суб'єктивних прав і свобод. Одночасно, з метою забезпечення втілення цих можливостей у реальну повсякденну поведінку суб'єктів, які є носіями певного права, об'єктивне право покладає на інших суб'єктів кореспондуючі вказаним можливостям юридичні обов'язки.

Інакше кажучи, суб'єктивні і, перш за все, конституційні, права і свободи є однією з правових форм державного впорядкування суспільних відносин. Це є свідченням того, що державне впорядкування суспільних відносин за допомогою права не обмежується прийняттям виключно імперативних загальнообов'язкових владних державних приписів. Адже закріплюючи у нормах права зразок, свого роду сценарій певних суспільних відносин, сучасна демократична правова держава виходить не лише виключно зі своїх інтересів і

потреб, а й встановлює, враховує і намагається максимально узгодити з ними також потреби та інтереси як суспільства в цілому, так і кожного його члена. Саме тому держава, використовуючи право як форму своєї дії на поведінку людей, широко застосовує не лише метод зобов'язання, а й методи уповноваження, заохочення тощо.

Формою втілення методу уповноваження (дозволу) в правову регламентацію суспільних відносин і є суб'єктивні права і свободи. Слід, однак, зважати на те, що можливості дії права на суспільні відносини не свавільні й не безмежні, а зумовлені рядом чинників, до яких можна віднести:

- рівень економічного розвитку суспільства;
- його соціальну структуру;
- рівень зрілості, стійкості суспільних відносин;
- рівень правової свідомості і правової культури фізичних осіб, посадових осіб державних і недержавних організацій, суспільства у цілому;
- рівень визначеності предмета, способів і типів правового регулювання.

Крім цього, слід мати на увазі й ту обставину, що право діє на суспільні відносини не лише суто юридичними засобами, а й шляхом використання інших загально соціальних методів. У зв'язку з цим розрізняють дві форми дії права на суспільні відносини: правовий вплив і правове регулювання [1]. Доречно звернути увагу на те, що в науковій юридичній літературі широко представлена точка зору, згідно з якою поняття правового впливу на суспільні відносини — “це взятий у єдності й різноманітності весь процес впливу права на суспільне життя, свідомість і поведінку людей за допомогою соціальних, ідеологічних, інформаційних та юридичних механізмів”, а правове регулювання — “форма владного юридичного впливу на суспільні відносини, що здійснюється державою за допомогою всіх правових засобів з метою їх упорядкування, закріплення і забезпечення” [2]. З такої позиції випливає, що правове регулювання є складовою частиною, формою прояву правового впливу, який фактично визнається поняттям, що охоплює всі можливі форми взаємодії права і соціальної дійсності.

Графічно у відповідності до позиції, що розглядається, співвідношення змісту понять “правовий вплив” і “правове регулювання” можна зобразити так:

На нашу думку, ця точка зору, за якою правове регулювання одночасно є і правовим впливом (або формою його прояву), хоча при цьому і визнається існування між ними суттєвих відмінностей саме юридичного характеру, не є бездоганною. Тому вона потребує уточнення

з точки зору змісту поняття “дія права”, яке вже значний час є предметом теоретичного дослідження. Серед робіт, у яких тією або іншою мірою досліджується дія права на суспільні відносини, вбачається можливим звернути увагу на змістовну монографію В.І Гоймана, в якій проведено глибокий і різнобічний аналіз цього складного явища та сформульовані переконливі висновки [3]. Але ще у 1982 році в літературі дія права визначалась як “шляхи і форми впливу права на суспільні відносини, а також способи реалізації юридичних норм у практичній діяльності людей і суспільних утворень” [4]. Ще раніше німецькі дослідники визначали дію права як “сприйняття права і виконання його вимог” [5].

На основі аналізу наведених та інших визначень поняття “дія права”, В.І. Гойман цілком обґрунтовано робить висновок про те, що це поняття являє собою широку абстракцію, яка так або інакше зачіпає всі правові явища [6].

Отже, згідно з цим підходом правове регулювання суспільних відносин не є складовою частиною правового впливу на суспільні відносини, а, нарівні з ним, є складовою частиною (формою прояву) дії права на суспільні відносини, що можна відобразити на такій схемі:

Таким чином, найбільш широким за своїм змістом є поняття “дія права”, формами прояву якої є правовий вплив на суспільні відносини (на поведінку суб'єктів) та правове регулювання суспільних відносин (поведінки суб'єктів права).

При цьому під правовим впливом слід розуміти дію права на свідомість і поведінку людей, а через них — і на широке коло суспільних відносин, за допомогою неправових (психологічних, ідеологічних

та ін.) засобів. Інакше кажучи, за правового впливу відповідність поведінки суб'єктів приписам правових норм досягається без використання спеціальних правових засобів і механізмів, тобто без виникнення і здійснення правовідносин, без встановленої обов'язковій процедури застосування норм права тощо. Засобом, що забезпечує належну правомірну поведінку суб'єкта, тут виступають інші фактори.

Прикладом правового впливу може слугувати ситуація, за якої суб'єкт хоче вчинити крадіжку чужого майна, але не робить цього зі страху перед можливим покаранням. У цьому разі його втримали від вчинення злочину, а тим самим і забезпечили реалізацію відповідних правових заборон, що містяться у Кримінальному кодексі, не спеціальні юридичні механізми й засоби, а певні психологічні фактори.

Правове регулювання суспільних відносин полягає у дії права на суспільні відносини (поведінку їх суб'єктів) за допомогою тих або інших юридичних засобів. В умовах формування в Україні основ правової держави роль і значення правового регулювання суспільних відносин набувають особливої актуальності. Адже головною ознакою моделі держави, що характеризується як правова, виступає саме ознака високої правової урегульованості суспільних відносин.

Таким чином, правовий вплив і правове регулювання, як форми дії права на суспільні відносини, різняться, по-перше, за предметом своєї спрямованості. Предмет правового впливу є значно ширшим, ніж предмет правового регулювання. Це, зокрема, коло економічних, політичних, соціальних та інших відносин, що безпосередньо правом не врегульовані, але на які воно впливає. Предметом правового регулювання є найважливіші, з точки зору держави, суспільні відносини, що об'єктивно потребують і піддаються юридичній регламентації і сторони яких

виступають їх свідомими вольовими учасниками.

По-друге, правове регулювання і правовий вплив відрізняються механізмом своєї дії на суспільні відносини. Якщо правове регулювання здійснюється з допомогою виключно юридичних засобів, то правовий вплив — за допомогою неюридичних (соціальних, ідеологічних, психологічних і т. ін.) механізмів.

Правове регулювання конкретних суспільних відносин може здійснюватись з допомогою ряду правових способів, а саме:

а) дозвіл, сутність якого полягає у наданні суб'єктові можливості здійснювати певну поведінку. Прикладом прояву правового регулювання шляхом дозволу може бути будь-яка правова норма, що надає суб'єктові права на одержання тих або інших благ, наприклад, право на освіту;

б) зобов'язання — юридичне закріплення необхідності певної поведінки суб'єкта у тих або інших умовах, обставинах. Наприклад, покладання обов'язку забезпечення обвинуваченому права на захист, обов'язок своєчасного виконання договірних зобов'язань тощо;

в) рекомендація — визначення у нормах права бажаної, доцільної, але не обов'язкової з точки зору держави поведінки певних суб'єктів;

г) заборона — юридичне визначення необхідності утримуватися від певної поведінки. Прикладом заборони можуть бути положення норм права про заборону пропаганди війни, національної або расової переваги одних народів над іншими. Норми Особливої частини Кримінального кодексу також фактично є заборонами, оскільки, встановлюючи відповідальність за певні дії, вони тим самим їх забороняють;

г) заохочення — спосіб правового регулювання, який полягає у встановленні в нормах права можливості одержання певних пільг і переваг за умови здійснення певних діянь, які є бажаними або

корисними для держави і суспільства. Так, заохоченням є, наприклад, встановлення скороченого робочого дня для працівників шкідливих для здоров'я підприємств.

Існуючі способи правового регулювання з найбільшою ефективністю забезпечують дію права на суспільні відносини лише у тісному взаємозв'язку.

Закріплення у нормах чинного права, у тому числі і у Конституції, суб'єктивних прав і свобод за своєю сутністю є проявом дозволу як особливої форми державно-правового регулювання суспільних відносин. Але правовий дозвіл на здійснення суб'єктом певної поведінки шляхом закріплення за ним певних можливостей (прав) буде реальним лише за наявності юридичних обов'язків інших суб'єктів діяти відповідно до вимог уповноваженого суб'єкта.

З цих позицій вбачається актуальною необхідність детального розгляду і, у ряді випадків, переусвідомлення деяких теоретичних положень, які раніше з різних причин, перш за все, ідеологічних та політичних, утвердились без належного теоретичного обґрунтування і певний час сприймалися і сприймаються як аксіома, що не потребує будь-якої аргументації.

Так, ще у науковій літературі радянських часів набула широкого розповсюдження думка, що була чітко сформульована у фундаментальній і широко відомій тоді праці, присвяченій дослідженню проблем, пов'язаних з реалізацією суб'єктивних прав громадян, у відповідності з якою "реалізація суб'єктивних прав пов'язана не з усіма правовими нормами, а лише з одним їх видом — нормами уповноважуваними. Особа, яка володіє певними суб'єктивними правами, сама вирішує, коли і в якій саме з передбачених правом формі реалізувати своє суб'єктивне право і чи слід його реалізувати взагалі" [7]. З цього твердження з необхідністю випливають такі висновки:

1. Для процесу реалізації суб'єктивних прав мають значення лише ті положення, що містять у собі уповноважуючі норми права, і на нього не впливають положення приписів зобов'язуючих та забороняючих норм права.

2. Час, форма, і межі та об'єм фактичної реалізації можливостей, що виходять із змісту конкретного суб'єктивного права, цілком і повністю залежать від волевиявлення та поведінки носія цього права. Тому на них ніяк не впливають воля і поведінка інших суб'єктів.

Ці висновки прямо або опосередковано мігрують в наукових дослідженнях, навчальній літературі і фактично автоматично розповсюджуються на процес реалізації всіх видів суб'єктивних прав.

На перший погляд, наведене посилення та висновки з нього мають досить привабливий і простий зміст, а тому, напевно, не потребували глибокої аргументації і критично не аналізувались. Саме це і привело до того, що вказані положення перетворилися на своєрідні наукові фікції (за аналогією з поняттям "правові фікції", під якими розуміються неіснуючі явища, котрі в силу визнання їх у встановленому законом порядку існуючими, стають загальнообов'язковими для врахування при вирішенні певних справ).

На нашу думку, наведені положення і висновки з них ґрунтуються на спрощених уявленнях про зміст та умови реалізації суб'єктивних прав і свобод, а тому будуть вірно відображати процес реалізації не всіх, а лише певної частини можливостей, що входять до змісту конкретних суб'єктивних прав. Будучи такими, що невірно відображають процес реалізації суб'єктивних прав, ці посилення та висновки можуть послужити основою для цілої низки як помилкових теоретичних побудов, так і до невдалих практичних кроків, у тому числі і до прийняття неефективних, а то і шкідливих для цього процесу нормативних актів.

Необґрунтованість і помилковість вказаних посилань та висновків з них обумовлена наступним:

По-перше, зміст будь-якого суб'єктивного права, як уже зазначалось, у загальному вигляді можна звести до комплексу таких можливостей:

- 1) поводити себе певним чином (право на свої власні дії);
- 2) вимагати певної поведінки від інших суб'єктів (право на чужі дії);
- 3) звертатися до держави та її органів за захистом свого юридичного права (право на домагання).

З цього чітко вбачається, що наявності самих лише уповноважуючих приписів, тобто таких, що фіксують конкретні міри можливої поведінки даного суб'єкта (але одночасно не зобов'язують інших суб'єктів до здійснення певної поведінки, а також і не забороняють поведінки, що перешкоджає реалізації можливої поведінки уповноваженого суб'єкта), достатньо лише для реального здійснення права на власні дії уповноваженого суб'єкта. У цьому випадку лише у невеликій кількості ситуацій суб'єкт може досягнути певного соціального блага, що і є кінцевою метою і сенсом реалізації суб'єктивних прав. Мова може йти тільки про поведінку, яка не потребує якогось спеціального (організаційного, матеріального і т.п.) забезпечення з боку інших суб'єктів, яке знаходить свій вираз у праві на чужі дії. Прикладом такої ситуації може служити реалізація можливості на зайняття самоосвітою шляхом вивчення літератури з власної бібліотеки, яка входить до змісту комплексного права на освіту.

Для того, щоб повно та ефективно здійснити право на чужі дії, одних лише уповноважуючих норм замало. Необхідне існування зобов'язуючих норм, які тією або іншою мірою фіксували б необхідну поведінку, тобто конкретні обов'язки відповідних суб'єктів здійснювати певні дії (або утримуватись від них) на вимогу уповноважених суб'єктів.

Що ж до повноваження на домагання, то основою для його виникнення є існування правової заборони певної поведінки як такої, що перешкоджає реалізації можливостей, які входять до змісту суб'єктивних прав, а також і встановлення юридичної відповідальності за здійснення такої поведінки. Відповідні приписи містять у собі забороняючі норми.

По-друге, конструкція, яку ми тут розглядаємо, не враховує можливі форми реалізації суб'єктивних прав, які залежать від юридичного стану суб'єкта в процесі реалізації його права.

В науковій літературі таких форм нараховують три:

- 1) здійснення суб'єктивного права шляхом його самостійного використання уповноваженим;
- 2) реалізація права громадянами шляхом встановлення між собою різних, головним чином цивільно-правових, відносин;
- 3) сприяння реалізації права громадян шляхом правозастосування з боку спеціально уповноваженого державного органу або посадової особи [8].

З цього видно, що лише у першій формі реалізації суб'єктивних прав процес здійснення можливостей, що обумовлені змістом конкретного права, дійсно цілком залежить від волі і поведінки уповноваженого суб'єкта. В інших випадках цього замало. Необхідне ще й бажання або юридичні обов'язки іншого суб'єкта, які спонукали б його сприяти здійсненню можливої поведінки зацікавленої сторони (у другій формі реалізації). Нарешті у третій групі випадків необхідна відповідна правозастосовча діяльність певних державних або інших компетентних органів, в результаті якої стає можливим фактичне здійснення певного кола можливої поведінки уповноваженого суб'єкта.

З викладеного неважко помітити, що реалізація суб'єктивних прав у першій формі, тобто за якої можливе

самостійне здійснення передбаченої змістом суб'єктивного права можливої поведінки, може реально відбуватись лише у випадках, коли реалізація таких можливостей не потребує узгодження з поведінкою інших суб'єктів. Такі умови можливі лише за реалізації суб'єктивних прав поза межами правових відносин. Під час здійснення суб'єктивних прав у інших формах необхідною обставиною їх реалізації є вступ уповноваженого суб'єкта у правовідносини, умовою виникнення і нормального плину яких є існування і здійснення взаємопов'язаних прав і обов'язків уповноваженої та зобов'язаної сторін правовідносин. А тому час, об'єм та межі здійснення суб'єктивних прав, які реалізуються у правовідносинах уповноваженою стороною, безпосередньо залежать від часу, об'єму та меж здійснення обов'язків зобов'язаної сторони. Таким чином, ми маємо підстави для формулювання деяких висновків:

1. Коли реалізація суб'єктивного права спрямована виключно на здійснення можливості поводити себе певним чином (право на свої дії), вона може відбуватись за межами правовідносин. У цих випадках здійснення прав дійсно повністю залежить від волі та поведінки уповноваженого суб'єкта, а тому на час, об'єм і межі такої реалізації впливає зміст лише уповноважуючих норм права, в яких ці права юридично закріплені.

2. У випадках, коли здійснення суб'єктивних прав спрямовано на реалізацію можливої поведінки, яка вимагає певної поведінки від інших суб'єктів (право на чужі дії) або є підставою для звернення до держави за захистом свого права (домагання), то така реалізація може відбуватись виключно в межах правових відносин. А це означає, що від волі і поведінки уповноваженої сторони повною мірою залежить лише початок процесу реалізації, тобто здійснення дій, які спрямовані на виникнення правовідносин, в межах яких вона сподівається реалізувати свою можливу поведінку.

Подальший хід реалізації суб'єктивного права, її об'єм, межі та ефективність залежать від сумлінності виконання кореспондуючих цьому праву обов'язків, що покладені на зобов'язану сторону правовідношення, а значить — і від змісту та ефективності зобов'язуючих норм.

3. Коли метою реалізації суб'єктивного права є домагання, тобто забезпечення охорони нормального безперешкодного плину вказаних правовідносин, то ця охорона забезпечується формулюванням у нормах права заборони протиправного втручання в процес реалізації суб'єктивних прав, а у випадках порушень цих заборон — притягнення винуватих до відповідальності. Ці завдання вирішуються за допомогою приписів, що містяться у забороняючих нормах.

Таким чином, на нашу думку, для того, щоб вихідне посилання, про яке тут йдеться, не містило у собі фіктивних положень, а вірно відображало реалію процесу здійснення суб'єктивних прав, його доцільно викладати у такій редакції:

Реалізація суб'єктивних прав може бути пов'язана як окремо з уповноважуючими нормами, так і з усіма їх іншими видами (зобов'язуючими, забороняючими, заохочуючими) одночасно. Ці зв'язки залежать від форми реалізації конкретного суб'єктивного права і того, відбувається вона у правовідносинах чи поза ними. У випадках, коли реалізація можливої поведінки, яка впливає із змісту конкретного суб'єктивного права, може відбуватись за межами правовідносин, її час, об'єм і межі повністю залежать від волі і поведінки уповноваженої особи. Коли ж реалізація таких повноважень відбувається у правовідносинах, то її час, об'єм і межі залежать від волі і поведінки як уповноваженої, так і зобов'язаної сторін правовідношення.

Крім способів правового регулювання, розрізняють ще його типи, під якими розуміють особливості загального порядку регулювання того, на чому базується правове регулювання в даному

конкретному випадку: дозволу чи заборони. Відповідно до цього існують такі типи правового регулювання:

– загальний дозвіл — це тип правового регулювання, що базується на своєрідній презумпції дозволу виконувати ті чи інші дії. Виняток становлять випадки прямої заборони нормами права тих чи інших дій. Отже, цей тип правового регулювання виходить з формули: дозволено все, крім того, що прямо заборонено правом;

– загальна заборона — тип правового регулювання, основу якого складає загальна заборона здійснення певних видів дій, але при цьому формулюється конкретне звільнення від неї, тобто робиться виняток із загальної заборони [9]. У цьому типі правового регулювання реалізується принцип: заборонено все, за винятком того, що прямо дозволено правом.

Слід зазначити, що у спеціальній літературі цей тип правового регулювання можуть називати по-різному, наприклад “спеціального дозволу” [10], однак, на нашу думку, термін “загальна заборона” точніше відображає його сутність.

У демократичній правовій державі застосування першого типу правового регулювання (загального дозволу) характерне для врегулювання, насамперед, поведінки фізичних осіб, а другого (загальної заборони) — для врегулювання діяльності держави, її органів та їх посадових осіб. Відповідно до цього, під час здійснення правового регулювання змісту та реалізації суб’єктивних прав і свобод, вбачаються такі особливості

у можливостях застосуванні вказаних типів правового регулювання.

Із загального дозволу (дозволено все, крім того, що прямо заборонено правом) слід виходити для врегулювання змісту суб’єктивних конституційних прав і свобод та поведінки їх носіїв, що спрямована на реалізацію повноважень, які утворюють зміст вказаних прав і свобод.

Загальна заборона (заборонено все, за винятком того, що прямо дозволено правом), як тип правового регулювання, повинна лежати в основі регулювання діяльності органів держави і місцевого самоврядування та їх посадових осіб у відносинах, пов’язаних з реалізацією суб’єктивних конституційних прав і свобод.

Однак слід визнати, що у реальній дійсності у врегулюванні суб’єктивних прав і свобод звільнення від заборони є абсолютно пануючим типом правового регулювання. Адже, наприклад, студенту, який реалізує своє право на освіту, забороняється вивчати навчальні дисципліни та складати заліки та іспити у тій послідовності, яка йому до вподоби. Він може (йому дозволяється) це робити лише у послідовності, визначеній навчальними планами та розкладом занять навчального закладу.

На нашу думку, в даному випадку відхилення практики реалізації суб’єктивного конституційного права від певної теоретичної конструкції цілком виправдане і забезпечує найсприятливіші передумови для послідовного одержання студентом певного рівня знань.

Список літератури:

1. Див., наприклад: *А. В. Поляков*. Общая теория права. Феноменолого-коммуникативный подход. Курс лекций. 2-е издание, дополненное. — Санкт-Петербург, 2003. — С. 610-611; Теория держави і права / За ред. С.Л. Лисенкова — К., 2005. — С. 289-290.
2. *Кельман М.С, Мурашин О.Г.* Загальна теорія права. — К., 2002. — С. 254. Див., також: *Общая теория государства и права*. Академический курс в 2-х томах. Том 2. Теория права. — М., 1998. — С. 435-438.

3. Див. *Гойман В.И.* Действие прав. (Методологический анализ). — М., 1992. — 181 С.
4. Див. *Алексеев С.С.* Общая теория социалистического права. — М., 1982. Т. 1. — С. 128.
5. Див. *Objektive Gesetze — Recht — Hadeln: Studien zueiner Wirkungstheorie des Sozialistischen Rechts / Karl A. Molnau, Rolf W. Bauer, Harri Dettenborn.* — Berlin, 1979. — S. 17.
6. Див. *Гойман В.И.* Вказана праця. — С. 41.
7. Реализация прав граждан в условиях развитого социализма. — М., 1983. — С. 47.
- 8 Див. *Гревцов Ю.И.* Граждане и юридические учреждения (проблемы использования субъективного права) // Советское государство и право. — 1988. — № 11. — С. 20-23.
9. Див., наприклад, *Поляков А.В.* Вказана праця. — С. 614.
10. Див, *Скакун О.Ф.* Теория государства и права. — Харьков, 2000. — С. 539.

РЕЗЮМЕ

Рассматриваются особенности правового влияния и правового регулирования как форм действия права на общественные отношения, а также особенности механизма правового регулирования реализации субъективных прав и свобод

SUMMARY

The article examines the peculiarities of legal influence and legal regulation as forms of legal form implementation on social relations as well as the peculiarities of the mechanism of legal regulating in the realization on subjective rights and liberties.

*Рекомендовано кафедрой
теорії та історії держави і права*

Отримано 10.04.06